

Némedi Dénes

Miért központi része a szociológiának a cselekvésemélet és miért nem?

Vázlat

1.

A modern szociológiában (modern alatt értve a XX. század második felének szociológiáját) a cselekvésemélet központi szerepet játszott. Úgy tűnik, hogy ez természetes, és inkább az szorul magyarázatra, ha egyes elméletalkotók (mint például Luhmann) tagadják a cselekvésemélet központi szerepét. *Természetes* ez azért, hiszen 'nyilvánvaló', hogy a társadalomban cselekvő embereket találunk, és feladatunk a megfigyelhető jelenségeket úgy magyarázni, hogy tudatos és gyakran célkövető viselkedésükből indulunk ki, illetve messzemenően figyelembe vesszük ezt a tudatos és célkövető viselkedést. Természetes ez azért is, hiszen az újkori gondolkodásban az individuális ész közvetlen tapasztalata jelenti azt a kiindulópontot, ahonnan a filozófia nagy problémái felgöngyölíthetők. Természetes ez azért is, mert az újkor az individualizmust erkölcsileg felértékelte, az egyén szabadsága, szuverenitása megkérdőjelezetlen értéknek (és ellentéte, az egyén szabadságának korlátozása csak kényszerhelyzetben megengedettnek) számít, nemcsak a filozófiai elmélkedésekben, hanem a mindennapi reflexiókban is. Minden amellet szól, hogy ne okozzon problémát a cselekvésemélet központi szerepe a szociológiai elméletben.

A cselekvésemélet központi szerepe a magyarázata annak, hogy miért Max Weber az elsődleges tekintély a nagy elméletalkotók nézeteinek rekapitulálására hagyatkozó szociológiai elméletben.¹ Ő volt az, aki a társadalmi cselekvés rövid, kézenfekvő, tankönyvekben is használható, a köznapi intuíciónak és a szokásos nyelvhasználatnak megfelelő (de elméletileg több problémát felvető, mint megoldó) definícióját adta.

A cselekvésemélet ráadásul alkalmasnak látszik arra, hogy hidat teremtsen a szomszédos, együttműködő és konkurens diszciplínák felé. A szociálpszichológia, amely annyira fontos volt a modern szociológia számára, értelemszerűen valamiféle cselekvésfelfogást implikál, így képes közvetíteni a tulajdonképpeni pszichológia és a szociológia között. A gazdaságtan uralkodó neoklasszikus modellje szintén a gazdálkodó, választó egyén modelljéből indul ki. A racionális döntések elmélete, amely nem tűnik összeegyeztethetetlennek a *mainstream* szociológiával (különösen az egyik fajta weberianus megközelítéssel), cselekvéseméleti alapon integrálja a gazdaságtant és a szociológiát. Az a fajta politikaelemzés, amely a választó egyénből indul ki, éppúgy lehet szociológiai hangsúlyú, mint speciálisabban politikatudományi (ahogy ezt a választói magatartás Lazarsfeldtől kiinduló kutatása mutatja).

A cselekvésemélet központi szerepe egész addig problémátlanak tűnik, amíg figyelmen kívül hagyjuk a szociológiai klasszikus (azaz a XIX. század fordulójától a XX. század közepéig tartó) korszakát és a XIX. század társadalommal kapcsolatos gondolkodását és társadalomkutatását. Ebben az időszakban ugyanis a cselekvésemélet egyáltalán nem játszotta azt a központi szerepet, mint a későbbiben, egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a társadalomkutatásnak a cselekvő és cselekvésére reflektáló egyénből kell kiindulni. Ezt a legjelentősebb tendenciák rövid áttekintése is igazolja.

¹ A neten a keresés Max Webernél 2 610 000, Emile Durkheimnél 601 000, Talcott Parsonsnál 304 000 találatot eredményez.

Comte nem cselekvőkben, hanem egyénfeletti tendenciákban gondolkodott. Durkheim az egyéneket kényszerítő társadalmi tényekről beszélt. Ugyanakkor persze nem lehet valamiféle antiindividualista francia hagyományról beszélni. Tocqueville ambivalens volt: egyrészt az intézményekre helyezte a hangsúlyt, és azoknak az egyéni politikai szándékoktól függetlenül szerkezetéből kiindulva magyarázta a folyamatokat, másrészt etikai értelemben individualista volt. Tarde viszont a maga felületes módján mégiscsak egy igazi cselekvéseméleti szociológiát és (akkor nem így nevezett) szociálpszichológiát próbált kialakítani.

Spencer kétértelmű volt: egyfelől liberalizmusa és gazdaságtani álláspontja a cselekvő egyént állította a középpontba, másfelől organicizmusa leértékelte az egyén szerepét, a folyamatok magyarázatában az egyénfeletti erőket állította a középpontba. Hasonló volt az amerikai Spencernek tekintett Sumner megközelítése: egyfelől közgazdászként a klasszikus liberális individualizmust képviselte az elméletben, másfelől olyan mechanizmusokkal (*folkways* és *mores*) magyarázta a társadalmi jelenségeket, amelyek az egyéni cselekvésektől, szándékoktól, döntésektől függetlenül alakulnak.

Egész más értelemben, mint Spencer vagy Sumner, de Marx is kétértelmű volt. Mint a klasszikus német filozófia tanítványa is és mint közgazdász is az egyéni cselekvést állította a középpontba: az egyik esetben a szuverén alkotó cselekvés etikai követelményét állította szembe a megnyomorító társadalmi viszonyokkal, a másik esetben a kalkuláló, érdekkövető gazdasági cselekvő feltételezéséből kiindulva vezette le a gazdasági folyamatokat. Másfelől viszont mint materialista hegelianus a történelem magyarázatát egyénfeletti struktúrák feltételezésével oldotta meg.

A korai amerikai szociológiában is van egy pszichologizáló, cselekvéseméleti vonal (Cooley, Thomas), de legalább ennyire karakterisztikus az a megközelítés, amely 'társadalmi erőkről', humánökológiai folyamatokról beszél.

A legsajátosabb a klasszikus német szociológia esete. Tönnies társadalomelméleti modellje ugyan egy pszichologisztikus feltevésen alapul, de a kétféle 'akarat' a cselekvésemélet tekintetében kétféle megközelítést jelent. A lényegakarát meghatározása szerint tudattalan, a szó szokásos értelmében nem akarat, a lényegakaraton alapuló közösségi képződmények magyarázatában nem a cselekvésekből kell kiindulni. A választóakarát viszont éppen a gazdaságtan kalkuláló egyénének akarata, a társadalom tehát a cselekvések aggregálása révén értelmezhető képződmény. Simmel megközelítése is összetett a választott probléma szempontjából: a kölcsönhatásokból építkező szociológiája egyfelől értelmezhető a cselekvéseméleti mikroszociológia korai változataként, de a strukturalista elemzés kísérleteként is. Weber egész munkássága sem annyira egyértelműen cselekvéseméleti, mint mai értelmezése sugallja. A két háború közötti szociológia több vezérfigurája (Freyer, Mannheim, Spann) – nagyon eltérő indíttatásokból – ugyancsak a cselekvésemélettől eltérő megközelítést képviselt.

Összefoglalva: a modern korszakot megelőző szociológia korántsem szerveződött olyan mértékben egy cselekvéseméleti mag köré, mint a modern. Ez mint tény önmagában is figyelemre méltó, de sokféleképpen értelmezhető.

Az egyik kézenfekvő értelmezés az lehetne, hogy a szociológiának mintegy fél évszázad kellett ahhoz, hogy kialakítsa a társadalomértelmezés 'helyes' modelljét. Ez nem céltudatos folyamat volt, inkább keresés, folyamatos építkezés. A klasszikus szociológiai korszak ebben az értelemben a modern előzménye, előkészítése lenne. Ez volt az az értelmezés, amelyet Parsons dolgozott ki, amikor azt állította, hogy a 'közelmúlt' európai gondolkodásában konvergens mozgás figyelhető meg egy voluntarista cselekvésfelfogás, tudni illik az övé, Parsonsé felé. (Parsons, 1949) Hallgatólagosan ezt nagyon sokan

elfogadják. Kézenfekvő problémája az ilyen típusú értelmezéseknek az, hogy a konvergens építkezési folyamatot állandóan át kell értelmezni, ahogy a feltételezett végpont az időben továbbhalad, ahogy a parsonsi szintézist újabb kísérletek váltják fel. Ezek az újabb kísérletek aztán (úgy vélem) magát a cselekvéseméleti szintézist is aláásták, ezzel pedig a konvergens fejlődés képe szét is esik.

Vajon ideológiai-világnézeti okai vannak annak, hogy korábban a cselekvéseméletnek nem volt olyan domináns szerepe, mint a modern szociológiában? A társadalomelméleti felfogások és az ideológiai álláspontok egyértelmű egymáshoz rendelése megoldhatatlan. Kétségtelen, hogy a liberális ideológiai állásponttal viszonylag jól összeillőnek tűnik egy olyan társadalomelméleti megközelítés, amely a döntésképes, elvileg szuverén egyéni cselekvőt állítja a középpontba – csak hogy az olyan liberálisok, mint Spencer, Tocqueville vagy Sumner felfogása cselekvéseméleti szempontból ambivalens volt. Kétségtelen, hogy egy konzervatív felfogással jobban összeillőnek tűnik az a megközelítés, amely inkább az egyénfeletti, egyéni cselekvéssel befolyásolhatatlan tényezőket hangsúlyozza, de a politikailag konzervatív Tarde cselekvéseméleti, míg a politikailag inkább liberális vagy republikánus Durkheim nem cselekvéseméleti megközelítést képviselt. Ez nem azt jelenti, hogy az ideológiai nézeteknek nincs hatása a társadalomelméleti felfogásra, pusztán azt, hogy itt nem egy-az-egyhez megfelelés áll fenn.

A modern szociológia korszaka nagyjából egybeesik a 'jóléti állam' vagy legalábbis az erős állami beavatkozás korszakával (feltételezve, hogy az ezredforduló éppúgy a modern szociológiai modell végét hozza, mint ahogy a 'jóléti' mechanizmusok erózióját is). Márpedig a modern szociológiában a cselekvésemélet – amelyről fentebb azt mondtam, hogy valamiféle *Wahlverwandtschaft* köti a klasszikus liberális ideológiához – akkor került az előtérbe, amikor a klasszikus liberális kapitalizmus visszaszorult.

Nem tagadva az ideológiai-világnézeti szempontok fontosságát (amelyeket mindig célszerű az egyes szociológusok vagy szociológuscsoportok szintjén számításba venni, minthogy 'a' szociológia e szempontokból sosem volt homogén) úgy vélem, hogy célszerű más, szűkebben tudományos tényezőket is számításba venni. Két ilyen tényezőt kívánok kiemelni: a *tapasztalat formáját* és *diszciplináris viszonyok* alakulását.

Minden tudományos tevékenységhez kapcsolódik a tapasztalás valamilyen formája, rendszere, rezsime. Szándékosan használok egy ilyen laza terminust. A tapasztalat szolgáltatja azt az anyagot, amelyre a tudományos következtetések, pontosabban szólva: a tanulmányok, közlemények, könyvek, vagyis a tudományos diskurzusok épülnek. A tapasztalat nagyon sokféle lehet. A modern tudományosságban a közvetlen, köznapi érzéki tapasztalat alárendelt szerepet játszik. A tapasztalati forma és a rá épülő diskurzus megkülönböztetése nem a köznapi és vulgáris pszichológiai értelemben vett érzéki tapasztalat és értelmi feldolgozás megkülönböztetésére épül. A tudományos kutatáson belüli funkció alapján különböztethetjük meg, hogy mi az, ami a tapasztalati rendszer része, és mi az, ami rá épül, mint elméleti, tudományos diskurzus.

A természettudományokat vizsgáló tudománykutatásból ismerjük a nagyméretű és drága technikai apparátusokból felépülő tapasztalati rendszereket, amelyek a kutatónak számsorokat, táblázatokat produkálnak. (Knorr Cetina, 2002; Latour - Woolgar, 1988) Ezek az apparátusok 'fekete dobozok' formájában számos tudományos elméletet tartalmaznak abban az értelemben, hogy egyes részeit elméleti megállapításokat figyelembe véve építették fel. Elméleti következtetés és tapasztalás különbsége gyakran időbeli különbség. Egy nagyméretű műszer, apparátus megépítése során tudományos problémák sokaságát kell megoldani. A megoldást jelentő műszer mint fekete doboz épül be a tapasztalás rendszerébe. Egy adott kutatáson belül viszont meg lehet különböztetni tapasztalást és rá épülő diskurzust.

Az az adatsor, táblázat, diagramm, amely a kísérlet végén a kutató rendelkezésére áll, számos tudományos állítás igaznak tekintését implikálja, de az adott kutatáson belül tapasztalati adatnak számít. Ismerünk e kutatásokból olyan tapasztalati formákat, amelyek kézzelfogható, konkrét anyagokat, tárgyakat (preparált növényeket, állatokat, talajmintákat) produkálnak a további kutatás számára. A tapasztalás itt valódi érzéki elemeket tartalmaz. (Latour, 2000) Ugyancsak a tudománykutatásból tudjuk, hogy e tapasztalási formák, rendszerek és a tudományos diskurzus említett formái között nincs éles határ, de azt is, hogy a tapasztalási formák különbségei messzemenően befolyásolják az adott tudományos tevékenységre jellemző 'tudáskultúrát'. (Knorr Cetina, 2002)

Kevesebb kutatás irányult a humán és társadalomtudományok sajátos tapasztalási formáira, rendszereire, de könnyen belátható, hogy ezek is rendelkeznek sajátos, természetesen az érzéki tapasztalás modellje alapján értelmezhetetlen tapasztalási formákkal, rendszerekkel, és hogy ezeknek az alakulása messzemenően befolyásolta a tudás, az illető tudományos diskurzus jellegét. A történetírásban például lényeges változást hozott, amikor követelménnyé emelték az elsődleges források használatát. Valójában a történészek Hérodotosz óta támaszkodtak e forrásokra. A változás inkább abban állt, hogy kidolgozták a forráshasználat szisztematikus, kodifikálható módjait, rezsimét. Más példa: egész másfajta az az antropológia, amely a tapasztalást másokra (utazókra, hittérítőkre, kereskedőkre) bízta, mint az, amely megkívánja, hogy az antropológus legalább életében egyszer (nagyon sokszor *csak* egyszer) maga is közvetlenül tanulmányozza az életet, amelyet majd leír. A szociológiai tapasztalás formája, rendszere, rezsime is sokféle lehet. A szociológus maga is kimehet a terepre, mint az antropológus, tanulmányozhatja mások tapasztalatait, mint egy korábbi korszak antropológusa, búvárkodhat a történész módjára a levéltári vagy publikált forrásokban, kézbe veheti az állami statisztikákat, gyárthat kérdőíveket, amelyeket (nagyon ritkán és csak kezdetben) maga kérdez le, vagy használja az erre a célra létrehozott tapasztalatszerző apparátusokat, vagy egyszerűen csak megáll az utcáson, és figyel, mi történik körülötte. A tapasztalat nagyon sokféle, lehet 'közvetlen' vagy messzemenően közvetett, *bookish*. (Persze igazi 'közvetlen' tapasztalat abban az értelemben, ahogy Locke elgondolta, nincs, de a 'közvetettség' tekintetében igen nagy különbségek léteznek.) Ami az egyik kutatási folyamatban eredmény, következtetés, az a másikban a tapasztalat alkotórésze (ebben az értelemben használták tapasztalati anyagként a korai szociológusok a történeti, antropológiai munkákat). A tapasztalás megkívánhatja nagy és drága apparátusok működtetését, de lehet igen olcsó is, alapulhat a tapasztalatszerző és a tudós közti munkamegosztáson, vagy lehet a tapasztalat szerzője és a kutató ugyanazon személy. Az állításom az, hogy a tapasztalatszerzés formája befolyásolja azt, ahogy a tudományos diskurzus alakul. Érdemben ezt csak az egyes tapasztalati formák és a tudományos diskurzusok részletes vizsgálata alapján lehet jellemezni.

A diszciplináris tagoltság befolyása könnyebben érthető. A tudományok között kooperáció és verseny van. A verseny olyan erőforrások megszerzéséért folyik, mint a tudományos presztízs, az intézményi pozíció, a hihetőség és természetesen az anyagi erőforrások. Egy tudomány alakját, helyzetét nagyban befolyásolja, miként alakul kapcsolata az intézményi helyzetét, diszkurzív formáját tekintve 'legközelebbi' tudományokkal. Közhely, hogy éppen a legközelebbi rokon, társ jelenthet egzisztenciális fenyegetést. Nincs ez máshogy a tudományos világban sem. A társtudományok éppúgy jelenthetnek erőforrást és kooperatív partnert, mint halálos veszedelmet.

Ezen előzetes megjegyzések után és a fentebb vázolt fogalmi séma segítségével próbálom értelmezni a klasszikus és modern szociológia különbségét a cselekvésemélet helyének vonatkozásában. Eljárásom az lesz, hogy először a parsonsi cselekvéseméleti alapvetés tekintetében vetek fel néhány kérdést, majd ezekre támaszkodva teszek kísérletet

három példa, Durkheim, Weber és a chicagói szociológia nagyon rövid és felszínes, inkább csak a kérdések kialakítását szolgáló elemzésére. A következőket úgy kell értelmezni, mint próbálkozást (*essay*) a probléma megközelítésére, nem mint a végleges válasz vázlatát.

2.

Parsons korai és egész életpályáját meghatározó műve keletkezéséről Camicnak köszönhetően sokat tudunk. (Camic, 1987; Camic, 1992) Parsons eredetileg közgazdásznak készült. Elbizonytalanította viszont az institucionalisták és neoklasszikusok között dúló vita. Kezdeti rokonszenvei a szociológiához közelebb álló institucionalistákhoz kötötték, a gazdaságtanon belüli fejlemények viszont a neoklasszikus megközelítés átfogó győzelmét mutatták. A szociológia felé való fordulás, amelyet az európai tanulmányút is erősített, egyfajta kitérés volt a konfliktus vállalása elől. *The Structure of Social Action* úgy olvasható, mint annak demonstrálása, hogy létezik egy a gazdaságtannal egyenrangú, a neoklasszikus gazdaságtan tudományossági szintjét elérő megközelítés, amely azonban más alapelvekre (a cselekvés normatív és nem hasznossági szempontokat követő szabályozására) épül, mint a neoklasszikus gazdaságtani megközelítés. Ezt erősítette, hogy a munka két meghatározó gazdaságtani tekintély (Marshall és Pareto) munkásságában mutatta ki az alternatív szemlélet felé mutató elemeket, majd két szociológus, Durkheim és Weber írásaiban találta meg az érvényes tudományos modellt.² Parsonsnak a gazdaságtanhoz való viszonya, pontosabban a Parsons által reprezentált szociológiának a gazdaságtanhoz való viszonya tehát a verseny, az elhatárolódás és az egyenlő rang szavakkal jellemezhető. Parsons úgy fogta fel, hogy a szociológia mint a társadalmi cselekvés elmélete (ahogy az 'európai szerzők' azt kidolgozták) *különbözik* a gazdaságtani elmélettől, de legalább ugyanolyan mértékben *tudományos* és *szigorú*. A cselekvéselmélet közvetlenül alkalmas volt az 'egyenrangú különözés' demonstrálására. Ahogy a neoklasszikus gazdaságtan a gazdálkodó és hasznossági szempontokat követő cselekvő egyén modelljéből indult ki, úgy a szociológiai cselekvéselmélet a normatív szempontokat követő egyén modelljéből. A két modell egymás mellé állítható, egyenértékű és Parsons véleménye szerint egyformán szigorú. (Parsons bírálta az utilitarizmust mint szociológiai elméletet, de természetesen meg sem kísérelte annak a demonstrálását, hogy az alkalmatlan lenne a gazdaságelemzés megalapozására.)

A *Structure* háttérében tehát a szociológia és a gazdaságtan diszciplináris elkülönülése és versenye állt. A Harvardon, ahol Parsons működött³, a gazdaságtan összehasonlíthatatlanul erősebb volt, mint a szociológia, de ez utóbbi is feljövőben volt, nem annyira a tanszékvezető Sorokinnak, mint inkább a dolgokat háttérből mozdító szerteágazó érdeklődésű Hendersonnak köszönhetően. De nem is annyira a Harvard helyzete az érdekes. Parsons könyve csak jókora késéssel lett a modern szociológia fő hivatkozási alapja. A negyvenes évek végére az amerikai szociológia kikecmergett a harmincas évek viszonylagos visszaeséséből, a háború után egyszerre csak abba a helyzetbe került, hogy az egész világ szociológiája számára minta lett. Parsons könyve legitimálta a szociológia diszciplináris önállóságát, elsősorban a gazdaságtannal szemben.

Parsons igazi *bookish* kutató volt. Doktori dolgozatában a kapitalizmust a kapitalizmusról író német szerzők művein keresztül tanulmányozta. Könyve számára a tapasztalati anyagot a 'közelmúlt' európai szerzőiben találta meg. Ezzel a könyvvel egy

² A könyv alcíme (A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers) fontos. A könyv megjelenése idején még presztízst fokozó volt az európai forrásokra való hivatkozás.

³ Itt és a következőkben a könyvemben (Némedi, 2005) feldolgozott és hivatkozott anyagokra támaszkodom. Az irodalmi adatokat lásd ott.

korábban nem létező szociológiai elméleti kutatási módszert alapozott meg.⁴ Ahhoz a nagy méretekben folyó empirikus szociológiai tevékenységhez, amely éppen a harmincas évek végétől bontakozott ki⁵, közvetlen kapcsolata nem volt. Úgy vélem azonban, hogy az a cselekvésmodell, amelyet kidolgozott, megfelelően legitimálta ezt a mások által preferált kutatási eljárást. A kérdőíves kutatás előretörésével kialakított szociológiai tapasztalási rezsím a megkérdozettek attitűdjére, véleményére, nézeteire volt kíváncsi, ezek voltak számára igazán hozzáférhetőek, ezek transzformációira volt igazán felkészülve. A parsonsi cselekvésmodellben ezek voltak azok a tényezők, amelyek a cselekvést magyarázták. Az illeszkedés szinte tökéletes volt annak ellenére, hogy a parsonsi cselekvésmodellt alkotó komplikált kategóriarendszert a maga különféle orientációs módjaival és mintaváltozóival szinte senki nem használta. A fontos a tapasztalási rezsím legitimálása volt.

Röviden: a parsonsi cselekvésemélet sikerének hátterében egyfelől a gazdaságtannal szembeni egyenrangú elhatárolódás, másfelől egy ezzel a modellel általános szinten jól egyező tapasztalási rezsím állt. Ez a tapasztalási rezsím azonban nem a szerzőé magáé, tehát a Parsonsé volt. A cselekvéseméleti modell *sikerét* magyarázza egy olyan tapasztalási rezsím, amely a modell kidolgozásában nem játszhatott szerepet!

3.

A klasszikus szociológia esetében az összefüggések sokkal bonyolultabbak.

Durkheim esete tűnik a legegyszerűbbnek. A durkheimiánus szociológia két, a XIX. század végén már bejáratott tapasztalati formát használt. Egyrészt Durkheim maga, de Halbwachs és Simiand is messzemenően támaszkodtak az állami statisztikai szolgálatok anyagaira, az anyag feldolgozásában pedig az ún. kontinentális statisztikai módszertanra. Ez a fajta tapasztalat a statisztikai szolgálatok által definiált csoportokra nézve szolgáltatott adatokat (nőkre, férfiakra, életkori csoportokra, lakóhelyre stb.). Noha Durkheim írt például az öngyilkosság egyéni formáiról, a rendelkezésre álló adatok nem engedték meg, hogy ezekről igazolható kijelentéseket tegyen. Halbwachs későbbi munkája is – bármennyire is eltért Durkheim megközelítésétől – ebben a tekintetben megmaradt a durkheimi módszertan keretei között.

Az öngyilkossági típusok megjelölésére használt kategóriákat (egoista, altruista, anómikus, fatalista) Durkheim az erkölcsi elmélkedés szótárából vette. Ez igaz az egyetlen neologizmusra, az anómikus szóra is: a hagyományos erkölcsstanban előzménye ennek nem volt, csak Durkheim idősebb kortársánál, Guyau-nál. A kifejezés magyarázatánál Durkheim kifejezetten cselekvéseméleti terminusokat használt (vágyakról, korlátokról, a végtelenség érzetéről beszélt).⁶ Így történt ez a többi típus esetében is. Ennek ellenére a típusok értelmezhetetlenek voltak egyéni szinten, Durkheim alig⁷ kísérletezett azzal, hogy a típusok

⁴ A XIX. század és a XX. század első felének szociológusai között sok olyat lehet találni, aki mások könyveire és elméleteire támaszkodott, de olyat nem, aki a mások elméleteiben egy kumulatív építkező folyamatot fedezett volna fel. Parsons azzal, hogy a 'közelmúlt' európai szerzőit ebben az értelemben dolgozta fel, iskolát teremtett: jó időre ez lett a szociológiai elmélet művelésének domináns módja.

⁵ A rendelkezésre álló feldolgozások alapján ezt a tapasztalási rezsímet röviden jellemeztem említett könyvemben (Némedi, 2005, 542 sk), ezt itt most nem ismétlem meg.

⁶ Durkheim a szenvedélyek korlátozásának klasszikus témáját újította meg: „...a korlátlan vágyak a definíció értelmében kielégíthetetlenek, és nem ok nélkül tekintik a telhetetlenséget a morbiditás egyik jelének. Minthogy ezeket a vágyakat semmi sem szorítja korlátok közé, mindig és mindenkor túllépik a kielégítésükhöz rendelkezésre álló eszközöket, s így sohasem csillapulhatnak. Az olthatatlan szomjúság pedig örökösen megújuló kín.” És így tovább. (Durkheim, 2000, 268)

⁷ A Második rész Hatodik fejezetének I. alfejezetében, irodalmi példák alapján: (Durkheim, 2000, 304 sk)

felhasználásával egyéni, cselekvői szintű magyarázatot adjon az öngyilkosságra. Ez helyes is volt: a kutatás, az adatok, tehát a tapasztalati forma logikájából az következett, hogy csak a (statisztikai) csoportokról lehetett értelmes kijelentéseket tenni.⁸ Azt lehet tehát mondani, hogy a tapasztalat formája, a tapasztalási folyamat során nyert adatok természete prejudikálta az elméleti választást, eltávolította a durkheimianusokat a cselekvéseméleti megközelítéstől.⁹

Durkheim munkássága nagyobb részében nem statisztikai jellegű tapasztalati munkát végzett. A munkamegosztással kapcsolatos kutatásaiban is, későbbi antropológiai kutatásaiban is szakirodalmi forrásokra támaszkodott. A tapasztalati munkát ebben az esetben mások végezték (mondjuk Baldwin Spencer és Francis Gillen). Az ausztrál bennszülötteket Durkheim az ő révükön ismerte meg (nem utolsósorban a fantasztikus fényképek segítségével – amelyekről Durkheim feltehetőleg mint tudományosan alacsonyrendű, csak illusztratív célokat szolgáló újításokról szót sem ejtett). Baldwin és Spencer eredménye volt Durkheim tapasztalata.¹⁰ Durkheim diskurzusa számára az olvasott könyvek tartalma volt az az empirikus alap, amire következtetéseit építette.¹¹ Ez a fajta tudományos munka teljes mértékben megfelelt annak a kánonnak, ami a XIX. század végére magas szintű legitimitást szerzett bölcsész tudományokat jellemezte: legyen szó irodalomtudományról, filológiáról, filozófiáról, de történetírásról is, a tudós a könyvekben már meglévő anyagot tárta fel és rendezte újjá – mint ma is. Az antropológiai leírás kutatáslogikai helye a szociológus számára ugyanaz volt, mint a forráskiadványé a történész számára: azt az anyagot jelentette, amely alapján egy rendezett diskurzust tudott kreálni.

Az antropológiai leírás készítőit olyan dolgok érdekelték, mint a vizsgált csoport (törzs, nyelvi csoport, nemzetség, lakóhelyi csoport) vallási hiedelmei, rítusai, lakhelye, rokonsági szervezete, vadászati és gyűjtögető eljárásai stb. Más szóval: ez a tapasztalati anyag eleve csoportokat kreált. A rá épülő tudományos diskurzust ez a tapasztalati forma tehát megint csak (Durkheim esetében) a struktúrák felé tolt. Domináns tapasztalati formája lehetetlenné tette, hogy Durkheim a vallást értelmezve egy cselekvéseméleti megközelítésből induljon ki.

⁸ Durkheim öngyilkosság-elemzése értelmezhetetlen a Coleman-féle 'fürdőkád' alapján. Ennek a logikája az lenne, hogy egy makroszintű változóból (pl. az alacsony átlagos gyermekszám) következtetünk egy mikroszintű változóra (pl. a család alacsony morális sűrűsége), ebből egy másik mikroszintű változóra (öngyilkosság), amiből eredne a makroszintű változó (a csoport öngyilkossági rátája, ez esetben 100). Durkheim egy helyen (Durkheim, 2000, 328 sk) helyesen mutatott rá arra, hogy valamely csoportban annak a valószínűsége, hogy egy adott egyén öngyilkos lesz az adott évben, még a magas öngyilkossági rátát mutató csoportokban is rendkívül alacsony. Vagyis a csoportot jellemző változók alkalmatlanok arra, hogy az egyéni cselekvésre előrejelzést lehessen tenni. Durkheim a cselekvést implikáló magyarázó nyelv ellenére adatait nem cselekvésszinten elemezte.

⁹ Önmagában ez nem volt szükségszerű. Tarde kriminológiai munkássága során ugyancsak statisztikai anyagra támaszkodott, mégis cselekvéseméletben gondolkozott. Kellott lenni még egy tényezőnek – és, mint látni fogjuk, volt is.

¹⁰ Ez mutatja, hogy mennyire viszonylagos a tapasztalás fogalma, mennyire nem azonosítható a klasszikus értelemben vett empiriával.

¹¹ Az antropológiai terepmunkák ilyen használata ugyanazt az elvet követte, amit az Année feladatának meghatározásakor Durkheim meghatározott: az évkönyvnek mint recenzáló kiadványnak azt szabta feladatául, hogy a tárgyalt munkákból emelje ki azt, ami a szociológia számára használható *anyag* lehet. „A szociológusoknak, úgy hisszük, leginkább arra van szüksége, hogy rendszeresen információkat kapjanak azokról a kutatásokról, amelyeket a speciális tudományokban folytatnak, a jog, a szokáserkölc, a vallás történetében, a morálstatisztikában, a gazdaságtudományokban stb., mert ott található az az *anyagok*, amelyekből a *szociológiának meg kell magát konstruálnia.*” (Durkheim, 1969, 31 – kiemelés tőlem ND)

Az is igaz, hogy Durkheim már kezdetben sem hajlott a cselekvéseméleti megközelítések felé. Módszertanában a szociológia számára olyan dolgok tanulmányozását írta elő, mint a morfológiai tények, a kollektív reprezentációk (amelyek ugyan egyéni reprezentációkra épülnek, de természetük eltér azokétól). Igaz ugyan, hogy a társadalmi tényekkel kapcsolatosan a sokat emlegetett kényszer-elv („... olyan parancsoló és kényszerítő erővel rendelkeznek, amelynek következtében az egyén ... kénytelen alávetni magát nekik.” (Durkheim, 1978, 26)) értelmezhető lenne cselekvéseméletileg is, ahogy Parsons tette: a tények a cselekvést vezérlő normák. Durkheim nem ebbe az irányba ment. A cselekvéseméleti megközelítés azt jelentette volna, hogy a szociológia a *kényszerített* cselekvéseket vizsgálja, Durkheim viszont azt írta elő, hogy a *kényszerítő* tényezőket vizsgálja, 'kikristályosodott' formáikban (azaz mint a cselekvési szituációból kiszakított normákat, reprezentációkat, struktúrákat), „... amelyeknek az a figyelemre méltó jellegzetességük, hogy az egyéni tudaton kívül léteznek.” (Durkheim, 1978, 26).

Durkheim rendkívül tudatosan és hangsúlyosan összekapcsolta módszertani elképzeléseit a szociológia mint önálló egyetemi tudomány megteremtésének szándékával – ez közismert. Egész életében foglalkoztatta a diszciplináris elhatárolódás kérdése. A 'társadalmi tények' fogalmát bevallottan azért vezette be, mert így gondolta igazolhatni a szociológia szükségességét az 'ahány fajta tény, annyi fajta tudomány' pozitivista elve alapján. Később, amikor a szociológia integratív szerepét hangsúlyozta, a vallás mint központi társadalmi elem szociológiai tanulmányozásával gondolta ezt alátámasztani. Ezen a ponton mellékes, hogy az első, diszciplináris és a második, transzdiszciplináris projekt ellentétes volt. A fontos az, hogy mindkét projekt megkívánta a diszciplináris viszonyok pontos rögzítését. Ilyen körülmények között fontos volt, hogy a szociológiának legyen sajátos megközelítésmódja, amely nem téveszthető össze sem az egyéni lelki folyamatokra koncentráló pszichológiáéval, sem a társadalmi összefüggést téves módon a feltételezett egyéni érdekkövető cselekvésből megkonstruáló gazdaságtanával, sem a történelmet egyéni szándékok és képzetek alapján konstruáló történetírással.¹²

Összefoglalva: Durkheim esetében párhuzamosan hatott a statisztikai és antropológiai tapasztalási forma és a diszciplináris projekt, amely egy sajátos megismerési forma szükségességét is előírta. Nevezük ezt a tapasztalási formát 'közvetettnek'. A 'közvetett' tapasztalás és a diszciplináris szituáció összhangban volt Durkheimnek azzal a szándékával, hogy a szociológiát ne mint cselekvéstudományt, hanem mint ténytudományt hozza létre. Parsonsnál és Durkheimnél egyaránt megvolt a diszciplináris elkülönülés szükségessége. Durkheim esetében az elkülönülésre törekvő szociológia viszonylag gyenge helyzetben volt a gazdaságtannal szemben (minthogy 1894-ben, a Szabályok írása évében tulajdonképpen még nem is létezett). Durkheimnek egész pályája során az volt a problémája, hogy miként jeleníthet meg egy intézményesen a nemlét határán mozgó tudományt robusztus létezőként. Parsonst is és őt is a diszciplináris határok megvonása foglalkoztatta, de viszonylagos gyengesége megkülönbözteti helyzetét a Parsonsétól. Saját tapasztalási formájának kidolgozása azt a célt is szolgálta, hogy ne lehessen egyik konkurens tudománnyal se összetéveszteni. Ez erősítette Durkheim amúgy is meglevő (pozitivista filozófiai megfontolásokból táplálkozó) hajlamát a cselekvéseméleti megközelítések elkerülésére.

4.

Az összefüggés a tapasztalati forma sajátosságai, a diszciplináris elkülönülés problémája és az elméleti modellválasztás között a chicagói szociológiában is megvolt, mint Durkheim esetében. Az egész konstelláció azonban némileg más volt.

¹² A durkheimisták és a történészek vitáira lásd (Takács, 2005)

A diszciplináris elkülönülés problémája Chicagóban eltért a francia helyzettől. Nem pusztán arról van szó, hogy a szociológia intézményesülése egész Amerikában sokkal gyorsabban haladt, mint Franciaországban, ezért e tudomány legitimitása nem volt annyira kérdéses, mint ott. Azt is tekintetbe kell venni, hogy ezen a gyorsan intézményesülő tudományon belül a chicagói tanszék viszonylag kedvező helyzetben volt, amit egyfelől az ott kiadott számos doktori fokozat jelez, másfelől az a tény, hogy a szakmai szervezet, az ASS központja gyakorlatilag Chicagóban volt, és a szervezet kvázi hivatalos lapjának számító AJS-t is ott szerkesztették. Ebből az következik, hogy a diszciplináris létezés nem jelentett akkora problémát itt, mint Franciaországban.

Az egyes tudományok kapcsolata is másképp alakult, mint Franciaországban. Míg ott a durkheimi szociológia és a gazdaságtan között a viszony nem létező, illetve feszült volt, a pszichológiától ez a szociológia igyekezett elkülönülni, a politikatudomány szerény kezdeteitől pedig világnézeti-politikai különbségek választották el, addig Chicagóban nagyra értékelték a diszciplínák közti kapcsolatot.¹³ Szerepet játszott ebben Charles Merriam, a politikatudományi tanszék vezetője a húszas évektől, aki a Rockefeller támogatással létrejött és a chicagói társadalomkutatást is pénzelő *Social Science Research Council* elnöke is volt. Befolyása ezért igen nagy volt. Úgy tűnik, hogy a szociológia az egyetemen belül a politikatudományhoz képest alárendelt helyzetben volt. Az a szerep, amelyet G.H. Mead játszott a szociológus képzésben (óráit elsősorban filozófusok és szociológusok látogatták, pszichológusok alig) szintén erősítette bizonyos fokig ezt az interdiszciplinaritást. Ez a fajta meghatározatlan formájú interdiszciplinaritás elősegítette, hogy a rokon tudományok közös bázisát jelenthető cselekvésemélet valamilyen formában megjelenhessen.

A Thomas és Znaniecki által írt (de koncepciójában Thomas által kialakított) *Lengyel paraszt* megközelítésmódjára ez a fajta interdiszciplinaritás is hatott. Thomas feladatai közé tartozott a szociálpszichológia oktatása is, s bár ezen a területen komolyabb elméleti teljesítménye nem volt, ez az orientáció az elemzési modellben is megjelent. A könyv töredékes megjegyzéseiből (és Thomas későbbi írásaiból) egyfajta cselekvéseméleti modellt lehet kibontani. E modell kialakításában bizonyára szerepet játszott az a tapasztalási mód is, amelyet Thomas előzetes terv nélkül, antropológiai olvasmányaira és ötleteire hagyatkozva kialakított. Míg a modern szociológia domináns megismerési formáiban a tapasztalási forma vagy inkább a tapasztalási gépezet arra törekszik, hogy közvetlen kontaktusba kerüljön a vizsgált személyekkel, itt a vizsgált személyek produktumai (levelek) képezik a tapasztalás tárgyát. Vagyis nem arról van szó, hogy a szociológus másokra (a statisztikusokra vagy a terepen mozgó megfigyelőkre) bízna az emberek megfigyelését, s maga csak e megfigyelés megfigyelésére szorítkozna, de arról sem, hogy a szociológus megpróbálna tapasztalási gépezetét közvetlen kapcsolatba hozni a megfigyelttel. A Thomas által nyert tapasztalati adatok céllal, vágyakkal rendelkező egyénekre vonatkoztak. Lépés volt ez egy 'közvetlen' tapasztalás felé. Az e tapasztalási formához kapcsolódó magyarázó séma, bármilyen vázlatos volt is, cselekvéseméleti volt.

Thomas esete érdekesnek látszik, mert nála – alkatánál és kutatói stílusánál fogva – igazi elméleti megfontolások nem játszottak szerepet a magyarázó modell kialakításában.¹⁴ Az esetből azt a következtetést lehetne levonni, hogy a viszonylag biztos diszciplináris pozíció, bizonyos fokú és egyetemi politikává emelt interdiszciplinaritás és egy, a 'közvetett'

¹³ Ezekről lásd (Bulmer, 1984)

¹⁴ A sokat idézett *Módszertani megjegyzések* a munka elején utólagos és meghatározóan Znanieckitől származó elmélkedés, csekély befolyással a tényleges elemzésekre.

tapasztalási módtól különböző kutatási eljárás együttesen elősegíti a cselekvéseméleti modell kialakítását.

Thomasnak Chicagóból történt eltávolítása után is megmaradt a befolyása, különösen a fiatalabb szociológusok közt. Az egész Thomas utáni chicagói szociológia mégis messzemenően különbözik attól, amit ő képviselt. A szociológia diszciplináris helyzete nem sokat változott; talán csak annyiban, hogy míg Thomas idején még sem Merriam, sem a Rockefeller pénz nem játszott olyan nagy szerepet¹⁵, Thomas távozása után viszont igen. A szociológia a feltörekvő politikatudomány mellett némileg a második vonalba szorult (de a tanszék az egész amerikai szociológián belül ekkor volt a legerősebb pozícióban). Olyan feszült és konfliktusos diszciplináris viszony nem alakult ki, mint Durkheim körül. Igaz, a meghatározó szerepet játszó Park nem is törekedett olyan pozíciókra, mint a maga idején Durkheim. Az ő tudományos reputációja nem volt különösebben erős, belső intézményi pozíciói is viszonylag gyengék voltak (évekig csak részfoglalkozású tanár volt).

Míg a Thomas által használt tapasztalati formát vagy gépezetet csak fenntartásokkal lehet 'közvetlennek' nevezni, az utána kialakított chicagói valóban 'közvetlen' lett, hiszen követelmény volt, hogy a kutató minél teljesebb kapcsolatot alakítson ki a vizsgált területtel és az ott talált személyekkel. Ez a 'közvetlenség' azonban más volt, mint a Thomasé. A chicagói doktoranduszok a térkép megszállottjai voltak. Leghatékonyabb empirikus eszközük a *spot map* volt, azaz következtetéseiket a vizsgált jelenség térbeli megoszlásából, konfigurációjából vezették le, noha támaszkodtak interjúkra, dokumentumokra is, azaz a vizsgált személyekkel való közvetlen kapcsolatból származó információkra. E tapasztalási forma eklekticizmusa tükrözte Park esszéinek az eklekticizmusát. Park egyfelől egy (inkább konzervatív színezetű) kulturalista megközelítést preferált, másfelől (másokkal együtt) felvázolta egy erősen pozitivistá, természettudományos ihletésű humánökológia körvonalait. Érthető, hogy ha egy kutatás erős hangsúlyt helyez olyan tapasztalási formákra és 'gépezetekre', amelyek az egyénfeletti, nem szándékokból és vágyakból következő folyamatokra érzékenyek, akkor a háttér-elmélet sem lehet tisztán cselekvéseméleti. Az elméleti és kutatói ambivalenciát jól tükrözi Wirth két közismert írása: a gettóról írt disszertációja (Wirth, 1956) alapvetően az egyénfeletti képződményre, a szándékoktól független szerkezetekre figyel, jobban ismert írása az urbanizmusról (Wirth, 1973) a városi egyén vágyaira és frusztrációira.

Bármilyen jelentősége volt is a chicagói iskolának, bármilyen nagyszabású legenda alakult ki körülötte (hiszen csak az ötvenes évektől beszélnek róla mint 'iskoláról'), működése nem hozott olyan paradigmaváltást, mint másfél évtizeddel később Parsons és a vele párhuzamosan kialakuló 'kérdőíves paradigma'. A diszciplináris verseny, az elkülönülés kényszere sem hatott olyan erősen, mint Durkheim vagy Parsons esetében, a tapasztalási forma tekintetében sem történt határozott döntés. A chicagói iskola kényelmes eklekticizmusa megmutatkozott mind az elméleti magyarázó modell, mind a tapasztalási rezsím tekintetében. Ezt nem kell kritikaként érteni, hiszen a későmodern szociológiát is valami hasonló jellemzi.

5.

Weber a modern szociológiai cselekvésemélet ősatyja – tulajdonképpen jogosulatlanul.

Az a munka, amelyre a modern cselekvéseméletek hivatkozni szoktak, a *Gazdaság és társadalom* első fejezete, a Szociológiai alapfogalmak, s azon belül is az első terjedelmes

¹⁵ Természetesen az egész egyetem létrehozásában a Rockefeller pénz fontos volt, de közvetlen kutatási támogatásra még nem került sor.

paragrafus. Ezt a nagy munkáját maga Weber is 'szociológiának' nevezte – idézőjelben! – és 1913 végén a kiadójának azt írta, hogy ő igazi átfogó szociológiai elméletet dolgozott ki, igaz, kényszerből, mert más ezt nem tette. (idézi Radkau, 2005, 653, 965) Figyelemreméltó, hogy Weber elsősorban a közösségformák, az állam és az uralmi formák ábrázolását tartotta szociológiája tartalmának, a ma annyit idézett alapfogalmakat csak bevezetésnek ehhez. Mindenesetre rendelkezésünkre áll tehát egy addig ismeretlen világossággal megfogalmazott cselekvéseméleti vázlat.

Ezzel a vázlattal kapcsolatban meg kell említeni azt a közismert tény, hogy ez egy nagyszabású gyűjteményes munka, a *Grundriß der Sozialökonomik* részeként volt eltervezve és került megírásra. A gyűjteményes munka az akkori gazdaságtani tudást kívánta kodifikálni – alapvetően, de nem kizárólagosan a német történeti iskolában felhalmozott gazdaságtani tudást. A weberi szociológia vázlata mint a gazdaságtanon belüli szociológia vázlata született meg. A weberi szociológia nem tartott igényt a diszciplináris önállóságra. Ezt tükrözte a Gazdaság és társadalom közismert eredeti címe is: *Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte*. Nem szükséges tovább érvelni amellett, hogy a Weber által megélt diszciplináris helyzet és Parsons kevesebb mint húsz évvel későbbi harvardi diszciplináris helyzete lényege pontosan különbözött. Weber számára nem volt probléma a szociológia és a gazdaságtan diszciplináris elkülönülése, mert nem gondolt ilyen elkülönülésre. Kényszerből megszakadt egyetemi pályáján – jogász léte ellenére – a közgazdaságtan professzoraként működött, s élete végén is gazdaságtani tanszéken tanított gazdaságtant¹⁶, előbb Bécsben, majd Münchenben. Bár szociológiát írt, bár a DGS, a Német Szociológiai Társaság alapító tagja volt, nem tartotta magát (Durkheimtől eltérően) modern értelemben szociológusnak, azaz a szociológiát nem mint elkülönült diszciplinát, különös szaktudományt képzelte el.¹⁷ Úgy van-e tehát, hogy Parsons cselekvéseméletet művelt, mert a szociológiát meg kívánta különböztetni a gazdaságtantól, és Weber cselekvéseméletet művelt, mert nem kívánta megkülönböztetni a szociológiát a gazdaságtantól? Ez nyilvánvaló ellentmondás, de így le van egyszerűsítve. Az a gazdaságtan, amelyet Parsons a szociológia versenytársának tartott, a neoklasszikus gazdaságtan volt, az a gazdaságtan pedig, amelytől Weber nem kívánt élesen elhatárolódnivaló, a történeti, amerikai értelemben institucionalista, azaz szociológizáló gazdaságtan volt. A dolog akkor is még további értelmezésre szorul.

Ami a tudományos tapasztalás módját illeti, Weber a klasszikus történeti tapasztalási rezsimit követte. Nagy munkáiban alapvetően történeti forrásokat használt, ezek feldolgozásában a megszokott történeti interpretációs fogásokat alkalmazta. Ezeket egészítették ki jogi és kisebb részben filozófiai megfontolások. Pályája kezdetén és derekán a mai szociológiai empiriához közelebb álló tapasztalási móddal is kísérletezett. Érdemes ezeket a különböző tapasztalási rezsimeket áttekinteni.

1892-ben a *Verein für Sozialpolitik* megbízta Webert, hogy dolgozza fel az egyesület által kezdeményezett földmunkás-felmérés keretében a keleti porosz tartományokból beérkezett kérdőíveket. Ez a felmérés a XIX. században szokásos mintát követte: nem a vizsgált személyeket kérdezték meg, hanem azokat, akik a vizsgált személyekről feltehetően információval rendelkeztek (földbirtokosokat, jószágigazgatókat). Ebben az eljárásban természetesen megjelent egy érdekvezérelt elfogultság, de nem csak az: a XIX. században

¹⁶ Gazdaságtörténetet, amely alapján később Sigmund Hellman és Melchior Palyi adott ki egy kétséges autentikusságú munkát. (Weber, 1979)

¹⁷ Kétségtelenül van abban valami irónikus, hogy az a Weber, akinek a fogalmai, szemlélete olyan mélyen befolyásolták a modern szociológiát, nem volt a szó modern értelmében szociológus, míg az a Durkheim, aki működése második és hosszabb részében tulajdonképpen antropológiát, a mai értelemben vett szociológiától különböző tudományt művelt, az öntudatos és diszciplinárisan elkülönülő szociológus modelljének számít.

általában úgy vélték, hogy – mint Charles Booth mondta – amire a kutató kíváncsi, azt már valaki tudja, tehát ezt a személyt kell megkeresni. Ez nem feltétlenül a tulajdonképpen vizsgált csoportokkal ellenkező érdekű személy volt (nem volt az Booth vizsgálataiban sem), és Weber is igyekezett – bizonyos sikerrel – kiszűrni az érdekvezérelt megállapításokat (ezzel heves vitát váltott ki a Verein ülésén). Itt egy sajátos tapasztalási formával, móddal van dolgunk, amely felépítése folytán inkább volt alkalmas kategóriák, csoportok leírására, mint szándékok, attitűdök feltárására. Ebben a tekintetben ez az eljárás a Durkheim által kedvelt statisztikai tapasztalási forma rokona volt.

Mint előbb mondtam, Weber tulajdonképpen történészként dolgozott. A történelmi tapasztalási forma kettős: egyfelől a források alapján egyéni cselekvéssorokat és lehetőleg motivációkat tár fel (ez volt az a történetírás, ami ellen a durkheimisták olyan elkeseredetten harcoltak), másrészt igyekszik nagyobb összefüggéseket, történelmi makroszereplők és cselekvőként fel nem fogható képződmények alakulását nyomon követni. Weber egyrészt olyan kultúrképződmények rekonstruálására törekedett mint a protestáns aszkézis, amely „megszabadította a javak szerzését a tradicionalista etika gátlásaitól, s úgy rombolta le a nyereségvágy korlátait, hogy nemcsak legalizálta azt, hanem ... kifejezetten az isteni akaratot láttatta benne.” (Weber, 1982, 269) Ebben az esetben e – mint Weber mondta – ’valóságismerés’ megismerés a történelmi valóságnak a maga sajátosságában való megismerését akarja elérni, „egyes jelenségeinek összefüggését és kulturális jelentőségét egyrészt mai alakjukat tekintve, másrészt történetileg épp ilyenné válásuk okait kutatva.” (Weber, 1998, 29) Ez a fajta történelmi megismerés a források (Weber esetében a lelkipásztori gyakorlatot szolgáló művek) értelmezésével egyénfeletti képződményeket próbál azonosítani, olyan kulturális entitásokat, amely az őket létrehozó személyek akaratától függetlenül, esetleg éppen azok ellenében fejtették ki történelmi hatásukat – hiszen például a protestáns aszkézis teológiai alátámasztásának szakértő szerzői előtt éppen nem a tőkefelhalmozás elősegítése lebegett cél gyanánt. Ez a tapasztalati rezsím rokon a munkamegosztásról író Durkheimével¹⁸: a tapasztalás tárgyai könyvek, azaz mások által lejegyzett tapasztalat; a feldolgozás szövegek értelmezése, a tapasztalás színhelye a könyvtár.

Másrészt Weber fontosnak és módszertani megfontolásokból szükségesnek tartotta a cselekvők indítékainak rekonstruálását. „A polgári vállalkozó ezentúl Isten kegyelmének s látható áldásának tudatában saját üzleti érdekeit követte, s ezt kellett tennie, ha a formális korrektség keretei között maradt, erkölcsi élete fedhetetlen volt, gazdagságának felhasználása pedig nem volt visszataszító.” (Weber, 1982, 280 – a fordítást módosítottam ND) Itt nem a ’nagy emberek’ cselekedeteinek szokásos történelmi leírásáról van szó, hiszen Webernél e vállalkozó anonim típus maradt. Ideáltipikus cselekvésmodellek kidolgozására törekedett, így alkotta meg nemcsak a puritán vállalkozó, hanem a kínai mandarin tisztviselő, a buddhista aszkéta és az ókori zsidó próféta típusait. Mindegyik esetben feltételezett tipikus cselekvési motivációkat – többé vagy kevésbé tapadva a hozzáférhető történelmi forrásokhoz.

A Weber által művelt, társadalomtudományilag informált történetírás nem különül el élesen sem a kortárs történetírástól, sem az utókorétól. Azokat az eljárásokat, azt a tapasztalati rezsímet használta, amelyek a korban szokásosak voltak. Weber azonban nem volt szaktörténész. Legfontosabb írásai, elsősorban vallásszociológiai tanulmányai diszciplinárisan tulajdonképpen máig besorolhatatlanok maradtak. Ezt jelentős ténynek tartom.

Fel szokták emlegetni, hogy maga Weber sem követte azt a cselekvéseméletében megfogalmazott előírást, hogy az államhoz hasonló képződményekben a cselekvés szociológiai értelmezése „csupán egyes emberek sajátos cselekvésének folyamatait és

¹⁸ A stílus persze más, de ez nem feledtetheti, hogy struktúrájában mennyire hasonló a kettő.

összefüggéseit” láthatja. (Weber, 1987, 45) Szigorúan ragaszkodva ehhez az értelmezéshez nem tudnánk, hogy miféle státussal rendelkeznek azok a kulturális képződmények – például a protestáns aszkézis (amely nem redukálható valamely protestáns prédikátor gondolatainak összességére) – amelyek elemzésére ő maga annyi energiát fordított. A következetlenség itt összefügg a diszciplináris szituáció meghatározatlanságával. Bár annak tűnik, a Gazdaság és társadalom nem egy önálló szociológia megalapozásának a dokumentuma volt, hanem segédeszköz egy laza körvonalakkal bíró tudományos mező egyik tartományának a jellemzéséhez.

Fontosnak tartom azt, hogy Weber diszciplináris ’kötetlenségében’ a meghatározó mozzanat a gazdaságtanhoz való sajátos viszonya volt. Weber nem volt alkotó közgazdász. Közelebb állt ugyan a történeti iskolához, de bizonyos fokig elismerte az ezzel szembenálló osztrák iskolának a neoklasszikus gazdaságtannal rokon felfogását (az ideáltípusokkal kapcsolatos fejtegetése láthatóan arra irányult, hogy legitimálja a ’valóságtól’ szükségképpen elrugaszkodó ’utópikus’ gazdaságtani modellek kialakítását). Amikor módszertani írásaiban ’társadalomtudományról’ beszélt (például Weber, 1998, 29), ezen egy történelem, szociológia és gazdaságtan mai elkülönülését nem ismerő tudományt értett.

6.

A négy példa alapján a kép ellentmondásosnak tűnik. Némileg sematizálva az eredményeket azt látjuk, hogy a korai Parsons által reprezentált szociológia esetében a cselekvéseméleti orientáció egy vele nagymértékben kongruens tapasztalati formával és erőteljes diszciplináris elkülönüléssel jár együtt, ahol a szociológia diszciplináris pozíciója közepesen erős. A diszciplináris versenyben a fő partner a gazdaságtan. Durkheim esetében a cselekvéseméleti orientáció hiánya egy a cselekvésemélettel nehezebben egyeztethető tapasztalati rezsimmel jár együtt, a diszciplináris elkülönülés itt is erős, de a szociológia pozíciója inkább gyenge. A chicagói esetben a diszciplináris versengés kevésbé erős, a tapasztalati formák eklektikusak, a cselekvéseméleti megközelítés töredékesen van jelen. Végül Webernél együtt van meg a diszciplináris elkülönülés hiánya, a cselekvéseméleti orientáció és egy olyan tapasztalati rezsim, amely inkább a Durkheimével rokon. Hiányzik viszont nála az a fajta diszciplináris problematika, ami Parsons és Durkheim számára annyira fontos volt.

Úgy látom, hogy a modern szociológiában a cselekvéseméleti orientáció nagy súlya összefügg azzal, hogy az egyértelmű diszciplináris elkülönülésre való törekvés összekapcsolódott egy – egyébként a diszciplinárizálódástól függetlenül, sőt tulajdonképpen annak ellenére létrejött – tapasztalati rezsimmel. E mellett szól az is, hogy a cselekvéseméleti orientáció elbizonytalanodása a tapasztalati rezsim pluralizálódásával és a diszciplináris elkülönülés problematikussá válásával függ össze. Végül: számomra úgy tűnik – de ezt itt nem tudtam és egyelőre a továbbiakban sem tudom igazán kibontani – hogy a diszciplináris önállóság problémájának a mélyén leginkább a szociológia és a gazdaságtan viszonyának a kérdése rejlik.

Irodalom

- Bulmer, Martin 1984. *The Chicago school of sociology : institutionalization, diversity, and the rise of sociological research*, Chicago, University of Chicago Press.
- Camic, Charles 1987. “The Making of a Method: A Historical Reinterpretation of the Early Parsons”, *American Sociological Review* 52 (4). 421-439. 1.
- Camic, Charles 1992. “Reputation and Predecessor Selection: Parsons and the Institutionalists”, *American Sociological Review* 57 (4). 421-445. 1.

- Durkheim, Émile 1969. Préface à l'Année Sociologique, Vol. I. 1896-1897 (1898), in: Durkheim, Émile: Journal sociologique, Paris, Presses Universitaires de France. 31-36. l.
- Durkheim, Émile 1978. A szociológia módszertani szabályai (1895), in: Durkheim, Émile: A társadalmi tények magyarázatához, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 21-158. l.
- Durkheim, Émile 2000. Az öngyilkosság, Budapest, Osiris.
- Knorr Cetina, Karin 2002. Wissenskulturen. Ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen (1999), Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Latour, Bruno 2000. Die Hoffnung der Pandora. Untersuchungen zur Wirklichkeit der Wissenschaft (1999), Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Latour, Bruno - Woolgar, Steve 1988. La vie de laboratoire. La production des faits scientifiques (1979), Paris, Éditions La Découverte.
- Némedi Dénes 2005. Klasszikus szociológia 1890-1945, Budapest, Napvilág Kiadó.
- Parsons, Talcott 1949. The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers (1937), New York, The Free Press.
- Radkau, Joachim 2005. Max Weber. Die Leidenschaft des Denkens, München, Carl Hanser Verlag.
- Takács Erzsébet 2005. "Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin du siècle Franciaországában", Korall (19-20). 5-36. l.
- Weber, Max 1979. Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázlata (1923), in: Weber, Max: Gazdaságtörténet, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 7-293. l.
- Weber, Max 1982. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme (1905), in: Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások, Budapest, Gondolat. 27-290. l.
- Weber, Max 1987. Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban (1922), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max 1998. A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés "objektivitása" (1904), in: Weber, Max: Tanulmányok, Budapest, Osiris. 7-69. l.
- Wirth, Louis 1956. The ghetto (1928), [Chicago], University of Chicago Press.
- Wirth, Louis 1973. Az urbanizmus mint életmód (1938), in: Városshociológia, szerk.: Szelényi Iván. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 41-63. l.